

JOODSE BURGERS IN **RAALTE:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Raalte*

Charlotte Dommerholt MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, maart 2024

Joodse burgers in Raalte: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Raalte

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Charlotte Dommerholt

Redactie: Ingrid van der Vlis
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Charlotte Dommerholt, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Raalte: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2024).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
Gemeente Raalte

Afbeelding omslag

Gezicht op het tijdens de oorlog vernielde N.S.-station Raalte te Raalte.
© 163044 / collectie De Pater, Het Utrechts Archief

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
Dankwoord	13
Opdracht	14
Het onderzoeksteam	15
2. Onteigening en rechtsherstel in Raalte	17
Onteigening en rechtsherstel	18
De gemeente en Joods vastgoed	20
Bejegening	21
3. Verantwoording	25
Woordkeuze	25
Methode	27
4. Bijlagen	33
Tabel: Onteigening en rechtsherstel Raalte	33
Literatuur	34
Archieven	37
Websites en kranten	38

1. Inleiding

Tijdens de bezetting (1940-1945) deporteerde het naziregime meer dan honderdduizend Nederlandse Joden. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar concentratiekampen, waaronder Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen overleefden de Holocaust.

Vaak werden al voor deportatie de bezittingen van deze inwoners geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd tijdens de oorlog doorverkocht. Joodse burgers die de kampen overleefden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, veel vaker, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter waren doorverkocht of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. Hij of zij kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten, waaronder belastingen of erfpacht over de jaren van 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms meteen weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen. Vaak was het een moeizaam en lang proces om aan de eisen van het rechtsherstel te voldoen, of met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed lange tijd vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren stelde men ook steeds nadrukkelijker de vraag, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten hebben gespeeld bij de onteigeningen en het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.¹

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Overijssel doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolgung een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over de onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021, 2022 en 2023 voeren we in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland nog zo'n twintig soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor veertig gemeenten.² Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we opdoen, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Met representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In een paar gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat burgemeesters, wethouders en ambtenaren in strijd handelden met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

Dit rapport sorteert voor op een oordeel over hoe gemeente Raalte handelde tijdens de oorlog. Tegelijkertijd is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak van het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek. Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn

dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding uit een hoofdstuk met de bevindingen van ons archiefonderzoek en de conclusies. In het derde hoofdstuk besteden we aandacht aan de verantwoording van dit onderzoek en voorzien we de begrippen die we gebruiken van toelichting. Het vierde en laatste hoofdstuk geeft in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Ook vindt u hier een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties. De conclusies van ons onderzoek zijn te vinden in hoofdstuk 2, aan het eind van de paragrafen 'Onteigening en rechtsherstel' en 'Bejegening'.

In alle rapporten van deze projectenserie hanteren we dezelfde methodiek. De Inleiding en de paragraaf Woordkeuze (hoofdstuk 1 en 3) van de eindreportages zijn daarom grotendeels gelijklopend.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding. In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf bezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet zijn geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid gaf veel prioriteit aan het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/fout-perspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland

Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest tijdens de oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.³

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond. Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat de bezetter en anderen zich onrechtmatig hadden toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat instituut beheerde het bezit

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrenten en vermisten uit de bezettingstijd, in afwachting van definitieve regelingen.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen moesten worden hersteld. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrenten net zomin mochten worden bevoordeeld bij het rechtsherstel, als de oorlogskopers mochten worden benadeeld. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar. Kortom, bij rechtsherstel was gerechtigheid niet het doel. En ondanks hun bijzondere slachtofferschap zag men het als onwenselijk om de Joodse gemeenschap anders te behandelen dan andere groepen slachtoffers.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁴

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou kosten. Voor het eerst sprak men ook over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. In de eerste naoorlogse jaren vond men dat de overheid een beperkte verzorgingsplicht had; zij diende vooral te zorgen voor minimale bestaanszekerheid. Door de uitbreiding van de

verzorgingsstaat veranderde dat. De opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste daar goed bij. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldiging aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. Ook had de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekken. Het dilemma van de **'burgemeester in oorlogstijd'** is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁵

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette

landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuanceren en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Wij bedanken onze opdrachtgever, burgemeester Arco Hofland, voor zijn vertrouwen in ons team. Eveneens bedanken wij onze contactpersoon bij de gemeente Raalte, Jetty Looijenga. Daarnaast willen we Rens Veldhuis van het gemeentearchief in Raalte bedanken voor zijn hulp. Ook bedanken we Tonny Nijboer van de Historische Vereniging Raalte en Omstreken voor het delen van zijn kennis over de lokale geschiedenis en de lokale literatuur. Eveneens bedanken we Anton G.M. Heijmerikx voor zijn kritische blik.

Door de coronacrisis kon het archiefonderzoek voor onze reeks projecten pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior onderzoeker Charlotte Dommerholt voerde dit onderzoek uit en schreef de rapportage. Ze werd hierbij ondersteund door Liza Werkman, die het krantenonderzoek uitvoerde.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge onderzoekers en studenten.

Opdracht

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de Verkaufsbücher, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* zijn. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over deze 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers. Zij toonden aan dat er bij gemeenten nog weinig bekend was over hun rol bij deze onteigeningen. Pointer riep op tot verder onderzoek.⁶

Vraag 1: ontrecting

De eerste vraag die we in dit onderzoek beantwoorden, gaat over de onteigening van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Raalte gebruikgemaakt van de ontrecting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed aan te kopen, terwijl zij wist waarom deze panden vaak tegen een lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt onder andere het adres van het verkochte pand of panden, de ‘verkoper’ en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs. Van Amsterdam en Den Haag weten we dat ze naheffingen en boetes oplegden voor gemeentebelastingen op vastgoed of een erfpachtcanon, voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van eigenaarschap. Dat gebeurde zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers. Heeft ook gemeente Raalte zulke naheffingen of boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

De eerste twee vragen zijn concreet en gaan over formele bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is onze derde onderzoeksvraag, die naar hoe de gemeente handelde ten opzichte van Joodse inwoners. Hoe gaf gemeente Raalte zich rekenschap van hun

bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Ingrid van der Vlis, freelance historicus bij Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk, gepromoveerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2001), werkt aan uiteenlopende historische projecten als onderzoeker, auteur en redacteur

Noten

- ¹ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 (Voorburg: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en.
- ³ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁴ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁵ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).
- ⁶ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

2. Onteigening en rechtsherstel in Raalte

Tijdens de oorlog was de landelijke gemeente **Raalte** bij uitstek geschikt voor onderduikers, die zich op verschillende boerderijen in de gemeente verborgen hielden. Ook de kerk was betrokken bij het verzet. Zo zaten in kloosterziekenhuis Angeli Custodes meerdere mensen ondergedoken. Hoe langer de oorlog voortduurde, des te actiever het verzet werd in gemeente Raalte. Er waren verscheidene gewapende verzetsgroepen actief. In 1944 vonden er drie door het verzet georganiseerde gewapende overvallen op het gemeentehuis plaats, daarnaast werd het postkantoor een keer overvallen. Tijdens de derde overval op het gemeentehuis werd het bevolkingsregister meegenomen, omdat de bezetter het wilde gebruiken om mannen uit de gemeente op te roepen voor de Organisation Todt (O.T.). Hierop gijzelde de bezetter achttien Raaltense mannen. Wanneer het bevolkingsregister niet zou worden teruggeplaatst, zouden de mannen worden gefusilleerd. Hierop gaven de overvallers het bevolkingsregister terug en werden de mannen vrijgelaten.¹

De bezetter plaatste een V1-lanceerbasis bij het gehucht Schoonheten. In de omgeving werden later ook V2-raketten afgeschoten. In december 1944 stortte een van deze raketten neer nabij Luttenberg bij Raalte, zonder te ontploffen. De raket was afgeschoten vanaf de Eelerberg bij Hellendoorn. Veel mensen kwamen nieuwgierig af op het gevaarte, dat kort daarna ontplofte. Negentien burgers kwamen om het leven.²

Op het grondgebied van de huidige gemeente Raalte stortten meerdere geallieerde vliegtuigen neer, met vele doden tot gevolg. Zo kwamen in maart 1943 drie inzittenden van een Britse Lancaster om het leven, vier bemanningsleden overleefden. In januari 1944 sneuvelden twintig Amerikanen toen hun vliegtuig werd aangevallen door een Duits jachtvliegtuig.³

Op 9 april 1945 arriveerden de eerste geallieerden in Raalte, drie dagen later was de gemeente bevrijd. In Heino werden op 12 april nog 65 willekeurige mensen gegijzeld door de bezetter, toen deze terugtrok richting Zwolle. Na twee dagen werden zij vrijgelaten en konden ze naar huis terugkeren.⁴ Het '14 april-plein' herinnert aan deze gebeurtenis.

Raalte had een kleine Joodse gemeenschap, die was ontstaan in de 18^e eeuw. In 1838 werd de Joodse gemeente in Raalte onafhankelijk van de gemeente in Deventer en kreeg ze een eigen synagoge. In 1889 werd een nieuwe synagoge aan de Stationsstraat in gebruik genomen. De Joodse gemeente bezat vanaf 1830 een eigen begraafplaats aan de Oude Molenweg.

Aan het begin van de 20^e eeuw telde Raalte ruim vijftig Joodse inwoners, in 1930 was dit aantal licht gedaald tot 46. Van de Joodse inwoners zijn er tijdens de oorlog 38 omgekomen. De meeste van hen werden vermoord in de

In 2001 gingen de gemeenten Raalte en Heino samen en vormen sindsdien de nieuwe gemeente Raalte. In dit onderzoek wordt alleen de voormalige gemeente Raalte nader onderzocht, omdat in de voormalige gemeente Heino geen onteigend Joods vastgoed is aangetroffen.

Organisation Todt (O.T.) was een Duitse bouwmaatschappij tijdens het bestaan van nazi-Duitsland. Vaak moesten tewerkgestelden voor deze organisatie werken.

concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Van de Joodse inwoners wisten er twee door onder te duiken de oorlog te overleven en een persoon keerde terug uit de concentratiekampen. De Raaltense synagoge werd in 1943 leeggeroofd en daarna als opslagplaats gebruikt. Een Estherrol bleef bewaard. Eveneens zijn twee boeken die behoorden tot de Joodse gemeente in het bezit van Historisch Centrum Limburg in Maastricht. Onduidelijk is hoe deze boeken hier terecht zijn gekomen.⁵

Na de oorlog was de Joodse gemeenschap te klein om de Joodse gemeente voort te zetten. Daarom werd deze in 1947 opgeheven en ging zij op in de Joodse gemeente van Deventer. In 1949 kochten Levie de Lange en consorten (de term die het kadaster aanhoudt) en David Lutraan het gebouw. Datzelfde jaar verkochten ze het aan de Zendingsgemeente, die het tot 1981 in bezit had. Daarna werd het gebouw verkocht aan de Vrij Katholieken. Tegenwoordig is het gebouw te huur voor evenementen en is er een bezinningscentrum gevestigd. Op het gebouw is in 1985 een plaquette aangebracht met de namen van de omgekomen Joodse inwoners van Raalte en de Duits-Joodse vluchtelingen die tot het moment van hun deportatie in Raalte hadden gewoond.⁶

Onteigening en rechtsherstel

In onze onderzoeken naar onteigening en rechtsherstel en in de onderzoeken van anderen, worden verschillende soorten archieven gebruikt. Geen van deze archieven geeft een volledig en definitief antwoord op de onderzoeksvragen. Daarnaast zijn sommige archieven – of delen daarvan – tijdens de oorlog verloren gegaan, opzettelijk vernietigd of in de jaren na de oorlog opgeschoond of gereorganiseerd. We combineren daarom meerdere bronnen uit verschillende archieven (zie verder hoofdstuk 3: Verantwoording). Zo proberen we te achterhalen welke percelen zijn onteigend en verkocht, en of de gemeente hierbij een rol speelde.

De eerste stap in dit onderzoek was om percelen van Joodse eigenaren te achterhalen die zijn onteigend en verkocht. De **Verkaufsbücher** zijn daarvoor een belangrijke bron. Deze boeken zijn grotendeels bewaard gebleven.

In Raalte werden 7 panden door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) in beheer genomen. Van deze panden werden er 2 verkocht, namelijk Almlosestraat A 612 en Enkweg A 694. De synagoge aan Stationsstraat A 40 werd niet in beheer genomen, onteigend of verkocht. Opvallend is dat de 2 panden pas in 1944 werden verkocht. We zien meestal dat dit eerder gebeurde. Onduidelijk is waarom deze huizen pas laat werden verkocht en de andere 5 panden onverkocht bleven.

Het pand aan Almlosestraat A 612 was eigendom van de koopman Levie de Lange. De woning werd in 1942 in beheer genomen. In 1944 werd de woning verkocht aan bakker Jan Willem Bannink, die verderop in de straat woonde. Hij kocht het pand voor 2.000 gulden. Notaris Nijk uit Olst was betrokken bij de verkoop. Nijk werd in 1947 veroordeeld voor zijn lidmaatschap van de NSB, waarna hij zijn beroep als notaris niet meer mocht uitvoeren en een

Elke registratie van een verkooptransactie meldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

boete kreeg opgelegd.⁷ In 1948 vond er voor Levie de Lange, die de bezetting overleefd had, rechtsherstel plaats en kwam het pand weer in zijn bezit.

Enkweg A 694 werd in beheer genomen en in 1944 verkocht aan buurman Antonius Frederikus Hoonhorst, agent van een ziekenfonds. De woning met bouwland was daarvoor het eigendom geweest van Dina Zwarts-de Lange. Haar echtgenoot, Mozes Zwarts, was al eerder overleden. Uit het NBI-dossier van Dina blijkt dat Antonius Hoonhorst het perceel nadrukkelijk op haar verzoek kocht.⁸ Dergelijke verkopen aan een niet-Joodse bekende zien we wel vaker: de bedoeling was om de inbeheersname en onteigening door de bezetter te vlug af te zijn. Antonius Hoonhorst kocht het pand voor 1.450 gulden. Notaris Osse uit Raalte was betrokken bij de verkoop. Toen de koop werd afgerond in 1944, was Dina al overleden; zij kwam op 4 mei 1943 om het leven in Kamp Vught. Ook haar dochter Leentje en haar zoons Willem Salomon en Benjamin overleefden de oorlog niet. Zij werden vermoord in Sobibor, Auschwitz en op een onbekende locatie in Midden-Europa. Voor de vier leden van de familie Zwarts werden in 2015 **Stolpersteine** geplaatst bij het huis aan de Enkweg.⁹

In 1949 vond er rechtsherstel plaats voor de erfgenamen van de familie Zwarts, maar het pand bleef in bezit van Antonius Hoonhorst. Deze wijze van rechtsherstel waarbij de baten en kosten tegen elkaar werden afgewogen, maar het pand in bezit bleef van de koper, wordt ook wel 'bekrachtiging verkoop' genoemd.

*'Zowel de erven M. Zwarts, als de comparant Hoonhorst bekrachtigen de door de N.G.V. gesloten koopovereenkomst en daarop gevolgde levering.'*¹⁰

De reden hiervoor is waarschijnlijk dat de erven geen behoefte hadden aan de woning. Dat de woning op verzoek van Dina Zwarts aan Antonius Hoonhorst was verkocht, zal hebben meegewogen bij hun standpunt om de woning niet terug te willen.

Naast de woningen werd er ook een perceel landbouwgrond verplicht geregistreerd en verkocht op basis van een andere **Verordening** van de bezetter. Het ging hier om een stuk grond dat kadastraal bekend stond als 'Rabbershoek', eigendom van de uit Deventer wonende veehandelaar Henri Urbach.

Grond werd niet onteigend door de NGV, zoals bij woningen en winkels gebeurde. Landbouwgronden moesten op basis van Verordening 102/1941 verplicht worden geregistreerd en daarna onder toezicht van de bezetter worden verkocht aan een niet-Joodse eigenaar. De landbouwgrond aan Rabbershoek werd verkocht aan de Raaltense landbouwer Herman Veldhuis. Henri Urbach overleefde de oorlog niet. Hij werd in april 1943 op 56-jarige leeftijd in Auschwitz vermoord.¹¹ In 1953 vond er rechtsherstel plaats door middel van 'bekrachtiging verkoop', zoals ook met de erven Zwarts voor de woning werd overeengekomen.¹² Erfgenamen hadden geen behoefte aan de grond, waarna de grond in handen bleef van de oorlogskoper. Alleen de kosten, zoals het opstellen van de akte van rechtsherstel, werden verhaald op de oorlogskoper.

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Verordeningen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd.

In de voormalige gemeente Heino troffen wij geen onteigende panden aan van Joodse inwoners. Daarom hebben we afgezien van een systematische bestudering van de notulen van B en W uit de jaren veertig, en die van de gemeenteraad vanaf de bevrijding.

Daarom is ook de bejegening van de Joodse inwoners door de gemeente, die hierna nader aan bod komt, niet onderzocht voor de toenmalige gemeente Heino. De ervaring uit het onderzoek voor andere kleine (plattelands) gemeenten met maar enkele Joodse inwoners leert dat de deportaties daar vooral een zaak van de bezetter en de Rijkspolitie waren. Het zwijgen van de notulen, ook na de bevrijding, over eventuele weinige Joodse terugkeerders vormt geen basis voor uitspraken over 'bejegening'.

De gemeente en Joods vastgoed

Om na te gaan of de toenmalige gemeente Raalte – direct of indirect – percelen heeft aangekocht, in de eigen gemeente of ergens anders, onderzochten we ook politiek-bestuurlijke bronnen. We bekeken de notulen van de agenda's en de besluiten van B en W van de jaren 1940 tot en met 1949. Ook hebben we de notulen van de tijdelijke gemeenteraad van de jaren 1945 en 1946 ingezien. Dit deden we om te zien of hier melding werd gemaakt van onteigende panden die gemeente Raalte mogelijk had gekocht. Dat was niet het geval. Op basis van al de beschikbare onderzochte bronnen, kunnen we met zekerheid concluderen dat gemeente Raalte geen Joods vastgoed heeft gekocht.

Verder onderzochten we of gemeente Raalte na de oorlog naheffingen voor gemeentebelastingen heeft gestuurd aan Joodse inwoners. De kohieren van de gemeentebelastingen zijn inmiddels vernietigd, volgens de daarvoor geldende archiefprocedures. Daardoor kunnen we niet meer nagaan of de gemeente aanmaningen heeft verstuurd. We vonden geen gegevens die duiden op naheffingen van achterstallige belastingen. Dit komt overeen met onze bevindingen voor andere kleinere gemeenten in Gelderland en Overijssel, waarvoor soms meer belastingdossiers bewaard zijn gebleven.

Conclusies over onteigening en rechtsherstel

1. In de toenmalige gemeente Raalte zijn 7 panden van Joodse eigenaren in beheer genomen. Hiervan werden er 2 verkocht.
2. 1 perceel landbouwgrond van een Joodse eigenaar werd verplicht geregistreerd en verkocht.
3. Voor de 2 verkochte panden en het perceel vond tussen 1948 en 1953 rechtsherstel plaats.
4. Volgens de beperkte bronnen stuurde de gemeente geen naheffingen voor gemeentebelastingen bij het rechtsherstel.

Bejegening

Hendrikus Marie van der Vijver werd in 1934 aangesteld als burgemeester van Raalte. Hiervoor was hij burgemeester van Overasselt geweest. Opvallend is dat hij de gehele oorlog zijn ambt bleef uitoefenen. Vaak zien we dat halverwege de oorlog de zittende burgemeester werd vervangen door een NSB-burgemeester. Mogelijk zegt dit iets over de houding van Van der Vijver tegenover de bezetter, maar net zo waarschijnlijk is dat Raalte te onbelangrijk werd bevonden. Ook dat komen we in de tweede helft van de oorlog vaker tegen bij kleine gemeenten buiten de Randstad.

Onder Van der Vijver werden de anti-Joodse maatregelen ingevoerd, zoals die waren opgedragen door de Duitse bezetter. Hij zette daaronder zijn handtekening, bijvoorbeeld voor het inleveren van radiotoestellen en fietsen door Joodse inwoners. Daarnaast gaf Van der Vijver ook registratielijsten met namen van Joodse burgers door aan de Duitse bezetter. We zien geregeld dat burgemeesters deze verordeningen van de bezetter ondertekenden. Een verplichte loyaliteitsverklaring uit oktober 1940 laat zien dat Van der Vijver aan de bezetter beloofde om de Duitse maatregelen op te volgen:

*'Ik verklaar hierbij plechtig, dat ik, zoolang ik mijn ambt waarneem, de verordeningen en andere bepalingen van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied en van de hem ondergeschikte Duitse organen naar eer en geweten zal nakomen en mij zal onthouden van elke handeling, gericht tegen het Duitse Rijk of de Duitse Weermacht. Dit bekrachtig ik door mijn handtekening.'*¹³

Tegelijkertijd probeerde Van der Vijver de opheffing van allerlei verenigingen door de bezetter zoveel mogelijk tegen te werken.¹⁴ Hij ging dus niet in alles zomaar mee. En we weten ook dat hij geregeld contact met het verzet onderhield.

Van der Vijver correspondeerde over allerlei maatregelen, maar zijn eigen mening kwam uit de archiefbronnen niet naar voren. Toen in 1941 de Joodse kinderen in Raalte niet meer welkom waren op de scholen, hield hij contact met de burgemeesters van Deventer en Zwolle over de opening van een Joodse school in Deventer. Hij onderhield hierover eveneens contact met de ouders van Joodse kinderen in Raalte. Daarbij gaf Van der Vijver zijn mening niet bloot; hij bracht slechts de informatie over.¹⁵

Van der Vijver was op de hoogte van de leegstaande woningen van weggevoerde Joodse inwoners. In Raalte werden deze woningen verhuurd, zoals wel vaker gebeurde in gemeenten in het kader van de woningnood. In 1943 vroeg wethouder B. de Boer hem hoe moest worden omgegaan met de verhuur van deze huizen. Hierop antwoordde Van der Vijver: *'Huurpenningen moeten worden voldaan aan het Bureau van onroerende goederen te Almelo, terwijl de verhuur geschiedde door de burgemeester.'*¹⁶ In dit geval was de burgemeester dus meer betrokken bij

de uitvoering van de maatregelen. Ook dit gebeurde vaker: burgemeesters die probeerden zeggenschap te krijgen over leegstaande huizen om andere burgers onderdak te geven, terwijl de huurinkomsten aan de bezetter werden afgedragen.

Hierna wees wethouder De Boer op het braakliggende stuk land van de Joodse familie Lutraan, aan de Stationsstraat. Deze familie was inmiddels weggevoerd naar Kamp Vught en Kamp Westerbork. Van de familie Lutraan zou alleen zoon David terugkeren.¹⁷

‘De burgemeester merkt op dat de Anbo te Almelo deze onroerende goederen van de joden in handen heeft. Naar hem ter oore is gekomen worden reeds onderhandelingen gevoerd omtrent den verkoop dier goederen. Het joodsche meubulair is thans ondergebracht bij H. Koeten voor den prijs van f. 200 per jaar. Wethouder De Boer bevreemdt het dat dit möbelair ook niet verkocht wordt.’¹⁸

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Stationsstraat 15-17 (toentertijd 34-36), waar De Boer over sprak, was ook Joods eigendom en werd wel in beheer genomen, maar niet verkocht. Wat er met de roerende goederen is gebeurd, hebben wij niet kunnen achterhalen. Het laat echter wel zien dat er in vergaderingen tussen burgemeester en zijn twee wethouders werd gesproken over Joodse onroerende en roerende goederen.

In 1944 werd wethouder B. de Boer opgevolgd door F. van Wegen. Een directe reden staat in de administratie van B en W niet vermeld, maar er werd gesuggereerd dat De Boer elders promotie kon maken.¹⁹ Van De Boer is bekend dat hij lid en zelfs scholingsleider was van de Nederlandse Volksdienst (NVD), een nazi-organisatie.²⁰ De tweede wethouder, Mollink, werd in de naoorlogse gemeenteraadsnotulen beschreven als een ‘goed Nederlander’. Hij had tijdens de oorlog tweemaal ondergedoken gezeten. Na de bevrijding kwam hij terug als wethouder.²¹

De Nederlandse Volksdienst was een nationaal-socialistische organisatie die zich bezighield met maatschappelijke hulpverlening.

Dit gold niet voor burgemeester Van der Vijver. Hij werd na de bevrijding geschorst, wat voor alle burgemeesters gold, en na verder onderzoek werd hij ontslagen. Hij kreeg nog wel enkele jaren wachtgeld uitgekeerd.²² Van der Vijver werd ervan beticht dat hij als getrouwd man was vreemdgegaan en hierdoor een ondergedoken Joodse man in gevaar had gebracht. De man zat ondergedoken in Villa Bloem en Bos in Luttenberg en had het paar daar gezien. Hierna zou Van der Vijver het verzet opdracht hebben gegeven om de onderduiker ergens anders onder te brengen. Hij beargumenteerde later dat het voor de eigen veiligheid van de man was geweest. Afdoende bewijs tegen Van der Vijver werd niet gevonden, maar bewijs om hem te rehabiliteren, was er evenmin. Hierop werd hij officieel uit zijn functie gezet.²³

De vraag wie nu ‘de gemeente’ was, is niet zo duidelijk als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden, en hoe ze te werk gingen in de tijd dat er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurde zonder gemeenteraad. Ook de wethouders en andere functionarissen met wie hij samenwerkte, waren door de bezetter benoemd.

In gemeente Raalte was dit onderscheid er niet, want burgemeester Van der Vijver werd niet vervangen door een NSB-burgemeester. Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt waren. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel werd op nationaal niveau georganiseerd door het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel. Dat verliep buiten gemeentebestuurders om.

Met onze hedendaagse blik terugkijkend op de Tweede Wereldoorlog, vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. Dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoorreed of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel. De redenatie van de overheid was dat alle Nederlanders gelijk waren en dat Joden niet apart behandeld moesten worden. Zoiets paste meer bij de discriminatie van de nazibezetters, vond men. In de praktijk betekende dit voor Joodse burgers nog meer onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die de gemeente op bevel had gevorderd, kregen een kleine vergoeding van de Wehrmacht via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. Deze roofinstellingen betaalden indirect mee aan de deportaties en kampen.

Conclusies over de bejegening van Joodse burgers

1. Burgemeester Van der Vijver had geen Duitse sympathieën, maar werkte wel mee aan de uitvoering van maatregelen die de bezetter oplegde.
2. Burgemeester Van der Vijver was betrokken bij de verhuur van leegstaande panden van Joodse eigenaren in Raalte. Ook werd er in overleg tussen burgemeester en wethouders meerdere keren over gesproken tijdens vergaderingen.
3. Na de bevrijding werd burgemeester Van der Vijver geschorst en later officieel ontslagen uit zijn ambt.
4. Gemeente Raalte werkte niet actief mee aan de deportaties tijdens de bezetting, maar had ook geen speciale regelingen of coulance voor teruggekeerden na de bevrijding.

Noten

- ¹ Sectie Educatie van de Culturele Raad Raalte, *Geschiedenis van Raalte. Een greep uit de rijke historie van Raalte en Heino* (Heino, 2002).
- ² www.oorlogsbronnen.nl; Richard Woolderink, *Raalte in oorlogstijd '40-'45* (Doetinchem, 1986).
- ³ Woolderink, *Raalte in oorlogstijd*.
- ⁴ Sectie Educatie van de Culturele Raad Raalte, *Geschiedenis van Raalte*.
- ⁵ Zie: Historisch Centrum Limburg, toeg. 21.284C, Nederlands-Israëlitische Hoofd Synagoge Maastricht: aanvulling, inv. 11, Orde van dienst Feestelijke inwijding 28 Sivras 5649/27 juni 1887 der Synagoge te Raalte, geschreven Hebreeuws-Nederlands.
- ⁶ www.jck.nl; Jozeph Michman, Hartog Beem, Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen, 1999).
- ⁷ *Deventer Dagblad* (27-11-1947); *Deventer Dagblad* (10-12-1947).
- ⁸ NBI, 2.09.48, inv. 800, dossier 1685, D. Zwarts-de Lange.
- ⁹ Joods Monument, nr. 128768; Joods Monument, nr. 128764.
- ¹⁰ NBI, 2.09.48, inv. 800, dossier 1685, D. Zwarts-de Lange.
- ¹¹ Joods Monument, nr. 139347.
- ¹² NBI, 2.09.48, inv. 813, dossier 3876, H. Urbach.
- ¹³ Gemeentearchief Raalte (GAR), 141, Stukken betreffende de benoeming en het ontslag (zuiveringsbesluit) van burgemeester mr. H.M. de Vijver, 1934-1962.
- ¹⁴ Woolderink, *Raalte in oorlogstijd*.
- ¹⁵ GAR, 330, Stukken betreffende de plaatsing van leerlingen van Joodse afkomst op een school in Deventer en invoering van lessen in de Duitse taal op de scholen, 1940-1943.
- ¹⁶ GAR, 12, Agenda's en besluiten van de vergadering van burgemeester en wethouders.
- ¹⁷ Werkgroep Stolpersteine Raalte, *Gebroken Joods leven in Raalte* (Raalte, 2015).
- ¹⁸ GAR, 12, Agenda's en besluiten van de vergadering van burgemeester en wethouders, 1943.
- ¹⁹ GAR, 16-17, Agenda's en besluiten van de vergadering van burgemeester en wethouders, 1944.
- ²⁰ GAR, 225, Stukken betreffende de bezetting en bevrijding van de gemeente, 1940-1945.
- ²¹ GAR, 7, Notulen van de tijdelijke raad van de gemeente, 27 november 1945-23 augustus 1946.
- ²² GAR, 141, Stukken betreffende de benoeming en het ontslag (zuiveringsbesluit) van burgemeester mr. H.M. Van den Vijver, 1934-1962.
- ²³ 'Was de burgemeester goed of fout?' in: *Kruudmoes*, (mei 2020); GAR, 141, Stukken betreffende de benoeming en het ontslag (zuiveringsbesluit) van burgemeester mr. H.J. de Vijver, 1934-1962; aantekeningen CABR-dossier H.M. van der Vijver.

3. Verantwoording

Gemeente Raalte heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden

te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen, tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijkse toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In dit rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordeningen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties, zoals bij overstromingen, kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog vanwege bombardementen.

De term vordering, of confiscatie, verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was, speelde bij vordering geen rol. In een paar gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of voor een vrij schootveld. Het verschil met de ‘Duitse’ onteigeningen is dat dit geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhandler) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Maar het stond de beheerder vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting

(en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie gebruiken we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenaren opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de

Verordeningen van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de besluiten burgers onrecht aandeden. Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Toch trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel nam men in de praktijk aan dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om ervoor te zorgen dat het economisch verkeer zo snel mogelijk weer normaal werd, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een verdelende in plaats van een herstellende gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden.

Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderiving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstellende eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de drie vragen: heeft gemeente Raalte panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

De derde vraag gaat over bejegening. Hoe stelde de gemeente zich op tegenover haar Joodse burgers, tijdens de bezetting en na de bevrijding? Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. In die boeken staan alle onteigende Joodse panden die de bezetter heeft doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Uit de Verkaufsbücher blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Maar Amsterdam was de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die in de Verkaufsbücher staan, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren was voor de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad nodig – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen over de oorlogsjaren.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat

de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁴ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat ze profiteerden van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper staat als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten in andere steden laten zien dat gemeenten twee redenen hadden om Joods vastgoed aan te kopen. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, paste men verschillende methoden om de koop te verbergen. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de **Commissaris der Provincie**. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoed-aankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen – met name burgemeester(s) – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (**CABR**) onderzocht.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onacceptabel werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiverings-tribunalen op regionaal niveau.

In gemeente Raalte hebben 3 transacties van Joodse onteigende panden en percelen landbouwgrond plaatsgevonden die in de Verkaufsbücher staan. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we kooponderhandelingen of een aankoop door de gemeente hebben gemist. Door niet

op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor verschillende gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.⁵

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verliepen de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Verskillende bronnen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeenteheffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Veel van deze procedures gingen (ook) over belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentebelastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher staan. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher, of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente laten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en molest.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels niet per se terug te vinden is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een nuttige bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, legde men de kwestie voor aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel zijn de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentediensten van destijds en de belastinginning zouden een aanvullende bron kunnen zijn, met aanslagen per huiseigenaar. Maar deze vervolgstap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005).
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, 109-131, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016).
- ³ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁴ Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020).
- ⁵ Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

4. Bijlagen

Tabel: Onteigening en rechtsherstel Raalte

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Almelosestraat A 589	Overig	F 2152 / 7925	Salomon Zwarts	n.v.t.	n.v.t.
Almelosestraat A 613	Overig	F 2057 / 5089	Roosje de Lange-de Lange en consorten	n.v.t.	n.v.t.
Almelosestraat A 612	VB	E 2186 / 5227	Levie de Lange	Jan Willem Bannink (1944)	1948
Brugstraat A 169	Overig	E 2271 / 5809	David de Lange	n.v.t.	n.v.t.
Enkweg A 694	VB	E 2065 / 5622	Dina Zwarts-de Lange en consorten	Antonius Frederikus Hoonhorst (1944)	1949
Hoven, De	Overig	E 1666 / 5809	David de Lange	n.v.t.	n.v.t.
Rabbershoek (landbouwgrond)	JCK	L 4322 / 7626	Henri Urbach	Herman Veldhuis (1943)	1953
Stationsstraat A 34 - A 36	Overig	E 2332 / 5556	David Lutraan	n.v.t.	n.v.t.
Stationsstraat A 40	Overig	E 2533 / 1767	Israëlitische Gemeente Raalte	n.v.t.	n.v.t.

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Berkhuysen, Karel. 'De transacties van joods onroerend goed in de gemeente Doetinchem tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Doetinchem: Stichting Doetinchem Herdenkt, 2021.
- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Aa, B., J. Keyzer en J. Willemsen. *Raalte 1940-1945 (een gemeente in oorlogstijd)*. Raalte, 1985.
- Albers, Willem. *Het leven van alledag, oorlog 1938-1945 Raalte*. Raalte, 1990.
- Amerongen, M. van. *De ongelooflijke geschiedenis van krijgsgevangenenkamp 'Prins Bernhard'*. Amsterdam, 1979.
- Bruin, Jan (red.). *Oase in de woestijn*. Raalte, 1995.
- Hilbrink, Coen, Klaas Vos en Marcel Kienhuis. *De Pruu Komt! – Overijssel in de Tweede Wereldoorlog*. Zwolle, 1990.
- Horst, Ewout van der, en Martin van der Linde. *De oorlog gaat nooit voorbij, Overijssel 40-45*. Zwolle, 2020.
- Sectie Educatie van de Culturele Raad Raalte. *Geschiedenis van Raalte, een greep uit de rijke historie van Raalte en Heino*. Heino, 2002.
- Werkgroep Stolpersteine Raalte. *Gebroken Joods leven in Raalte*. Raalte, 2015.
- Woolderink, Richard. *Raalte in oorlogstijd '40-'45*. Doetinchem, 1986.

Nationaal en internationaal

- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Haan, Ido de, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis* nr. 2 (2008) 48-52.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.

- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.16.XX Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

Gemeentearchief Raalte (GAR)

7 Notulen van de tijdelijke raad van de gemeente, 27 november 1945-23 augustus 1946

9-18 Agenda's en besluiten van de vergadering van burgemeester en wethouders, 1940-1949

86-87 Stukken betreffende oorlogsschade aan gebouwd onroerend goed, 1946-1947

141 Stukken betreffende de benoeming en het ontslag (zuiveringsbesluit) van burgemeester mr. H.M. van de Vijver, 1934-1962

142 Besluit van de Commissaris der Koningin in de provincie Overijssel tot tijdelijke aanwijzing van ir. J. Everts als waarnemend burgemeester, 1945

211 Stukken betreffende de zuivering van gemeentepersoneel, 1945-1947

225 Stukken betreffende de bezetting en bevrijding van de gemeente, 1940-1945

226 Stukken betreffende maatregelen tijdens de bezetting, 1940-1945

254 Stukken betreffende niet-Jood verklaringen, 1941

330 Stukken betreffende de plaatsing van leerlingen van Joodse afkomst op een school in Deventer en invoering van lessen in de Duitse taal op de scholen, 1940-1943

350 Stukken betreffende de oprichting van een oorlogsmonument in Raalte en Luttenberg, 1946-1977

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/afdelingen/radboud-institute-for-culture-and-history/advies-actualiteit
www.ru.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/onteigening-van-joods-vastgoed-in-woien-rechtsherstel

Delpher

www.delpher.nl

Gemeente Raalte

www.raalte.nl

Historische Vereniging Raalte en Omstreken

raalte-historie.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Joods Cultureel Kwartier, database Joodse landbouwgronden

data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

